

6. Падох Я.М. Суди і судовий процес старої України. Нарис історії / Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 209. Нью-Йорк, 1990. 128 с.
7. Заруба В.М. Історія держави і права України : навч. посібник для вузів. Київ, 2005. 221 с.
8. Історія держави і права України / за заг. ред. В.Д. Гончаренка. Київ, 1996. 288 с.
9. Бальжик І.А. Духовні, правові та організаційні основи церковного суду // Актуальні проблеми держави і права: зб. Наук. праць. 2008. Вип. 43. С. 247–251.
10. Сердюк В. В. Верховний Суд України: Витоки, сучасність, перспективи: Монографія. Київ, 2008. 304 с.
11. Левчук М.В. Сутність церковного суду в Київській Русі // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 40. Київ, 2008. С. 102–108.
12. Штелих С.П. Про окремі аспекти розвитку інституту судових інстанцій на теренах України до судової реформи 1864р. // Часопис Академії адвокатури. 2011. № 2. С. 2–7.
13. Шпенюк Д.Ю. Служба суддів в Україні: адміністративно-правові засади : дис. ... на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук. Харків, 2017. 464 с.
14. Калашник О. А. Правовий статус місцевих загальних судів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2016. 234 с.

УДК 347.965(477)

СЕВЕРІНОВА О.Б.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УРСР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОРІЧЧЯ

Стаття присвячена дослідженню особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців УРСР у першій половині ХХ сторіччя. Також в статті проаналізовано основні напрямки та підходи різних вчених щодо вивчення вказаної проблематики.

Ключові слова: Збройні Сили, військово-службові відносини, військові статuti, військова служба, юридична відповідальність.

Статья посвящена исследованию особенностей юридической ответственности военнослужащих УССР в первой половине XX века. Также в статье проанализированы основные направления и подходы разных ученых по изучению указанной проблематики.

Ключевые слова: Вооруженные Силы, военно-служебные отношения, военные уставы, военная служба, юридическая ответственность.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the legal responsibility of the servicemen of the Ukrainian SSR in the first half of the twentieth century. The article also analyzes the main directions and approaches of various scientists to study this issue.

Key words: Armed Forces, military-service relations, military statutes, military service, legal responsibility.

Найважливішим структурним елементом правового статусу є юридична відповідальність. У загальній теорії права існує безліч її визначень, більшість з яких зводиться до обов'язку суб'єкта права зазнавати певні поневіряння (несприятливі наслідки), передбачені санкціями юридич-

них норм і забезпечені заходами державного примусу. Автор обмежується аналізом кримінальної і дисциплінарної відповідальності, оскільки саме ці види юридичної відповідальності в роки війни отримали велику нормативно-правову базу і правозастосовну практику.

Найбільш суворим виглядом юридичної відповідальності є кримінально-правова відповідальність, яка настає за вчинені злочини і встановлюється тільки законом. Ніякий інший нормативний акт не може визначити суспільно небезпечне діяння як злочин і встановити за його здійснення міру відповідальності. Специфічна особливість кримінально-правової відповідальності військовослужбовців, що відрізняє їх від цивільних осіб, полягає в тому, що особи, які перебувають на військовій службі, можуть притягуватися до відповідальності за скоювання як загальнокримінальних, так і військових злочинів.

Строгі санкції, передбачені для кримінально-правової відповідальності, значно обмежують юридичний статус. Навіть після від'їзду встановленого законом покарання у особи, засудженої за злочин, зберігається особливий правовий стан - судимість, яка відбивається на його статусі. Вона, наприклад, визнається обтяжливою обставиною при повторному злочині. Тому для кримінального законодавства і правозастосовної практики дуже важливою є правильна кваліфікація правопорушення, індивідуалізація покарання, реалізація заходів примусу на принципах законності і справедливості, звільнення правопорушника від кримінальної відповідальності тоді, коли його цілі будуть повною мірою досягнуті.

У роки війни на виконання названих вимог відносно кримінальної відповідальності військовослужбовців Червоної Армії і Флоту істотний вплив робили не лише надзвичайні обставини військового часу, але і особливості політичного режиму, встановленого в країні в передвоєнний період, коли і формувалися основи радянського кримінального права.

1 червня 1922 р. був введений в дію Кримінальний кодекс (КК) РСФСР, який в ст. 6 злочинном визнавав «всю суспільно-небезпечну дію або бездіяльність, загрозову основам радянського ладу і правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного ладу період часу» [1, с. 208]. Особлива частина КК мала вісім глав, у тому числі глави про державні і військові злочини.

22 листопада 1926 р. ВЦВК РСФСР прийняв новий кодекс, який не вніс істотних змін в УК РСФСР 1922 р. Але в 1927 р. він був доповнений двома загальносоюзними нормативними актами: «Положенням про злочини державні», прийнятим ЦВК СРСР 25 лютого і «Положенням про військові злочини», введеною в дію постановою ЦВК і СНК СРСР від 27 липня. Ці Положення склали відповідно першу і дев'яту глави особливої частини УК 1926 р.

Статтею 58-1 першої глави КК контрреволюційною визнавалася «всяка дія, спрямована до скидання, підривання або послаблення влади робітничо-селянських рад і обраних ними, на підставі Конституції Союзу РСР і конституцій союзних республік, робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, або до підривання або послаблення зовнішньої безпеки союзу РСР і основний господарський, політичний і національний завоювання пролетарський революція». У ст. 58 містилося 17 складів контрреволюційних злочинів, серед яких : зрада батьківщині (ст. 58-1 а), озброєне повстання (ст. 58-2), співпраця в контрреволюційних цілях з іноземною державою або окремими його представниками (ст. 58-3), шпигунство (ст. 58-6), здійснення терористичних актів (ст. 58-8), пропаганда і агітація, заклики, що містять, до скидання, підривання або послаблення Радянської влади (ст. 58-10), контрреволюційний саботаж (ст. 58-14), а також недонесення про підготовлюваний або досконалий контрреволюційний злочин (ст.ст. 58-1 г, 58-12) і деякі інші [2].

У ст. 59 давалося визначення особливо небезпечних злочинів проти порядку управління і містилося 17 складів таких злочинів. Це: масові безлади (ст. 59-2), бандитизм (ст. 59-3), розкрадання зброї і боєприпасів (ст. 59-3а), ухилення від чергового заклику на дійсну військову службу (ст. 59-4), пропаганда і агітація, спрямовані до збудження національної або релігійної ворожнечі (ст. 59-7), фальшивомонетництво (ст. 59-8), а також недонесення про достовірно відомі злочини, передбачених ст.ст. 59-2, 59-3, 59-8 (ст. 59-13) та ін.

В главі дев'ятій містилися поняття «Військові злочини» і їх склад. У ст. 193-1 відзначалося: «Військовими злочинами визнаються спрямовані проти встановленого порядку несення військової служби злочини, здійснені військовослужбовцями і військовозобов'язаними запасу Робітничо-селянської Червоної Армії під час стану тих або інших в рядах Робітничо-селянській Червоної Армії». УК до військових злочинів відносив: невиконання відданого в порядку служби наказу (ст. 193-2), самовільне залишення частини або місця служби (ст.ст. 193-7, 193-8, 193-9), нез'явлення на військову службу з метою ухилення від неї (ст. 193-10), ухилення від несення обов'язків військо-

вої служби (ст.ст. 193-12, 193-13), порушення статутних правил несення караульної, конвойної, внутрішньої (вахтової) служби (ст.ст. 193-15, 193-16), зловживання владою (ст. 193-17), здача ворогові довірених начальником військових сил, укріплень і засобів ведення війни (ст. 193-20), самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень (ст. 193-21), самовільне залишення поля битви під час бою, здача в полон, що не викликала бойовою обстановкою, відмова під час бою діяти зброєю, перехід на сторону ворога (ст. 193-22), залишення гинучого військового корабля командиром, що не виконав до кінця своїх службових обов'язків (ст. 193-23), розголошення військової таємниці (ст. 193-25), мародерство (ст. 193-27), безчинства до населення в районі бойових дій (ст. 193-28), погане поводження з полоненими (ст. 193-29) і інші злочини.

Аналіз приведених статей свідчить про те, що визначена кодексом карально-попереджувальна функція кримінальної відповідальності, в Положеннях про контрреволюційні і військові злочини набула вигляду карально-страхітливої. У старій редакції кодексу відзначалося, що покарання застосовується з метою: а) загального попередження нових порушень як з боку порушника, так і з боку інших нестійких елементів суспільства; б) пристосування порушників до умов гуртожитку шляхом виправно-трудової дії; в) поневірення злочинця можливості скоювання подальших злочинів» [3, с. 208]. Таким чином, закон вказував на здійснення попереджувальних, виправних і обмежувальних функцій кримінальної відповідальності.

Нова редакція кодексу з включеними в нього Положеннями переслідувала цілі відплати і залякування. 28 з усіх 48 статей про контрреволюційні і військові злочини встановлювали санкцію у вигляді розстрілу з конфіскацією майна. Ст. 58-1 у визначала кримінальне покарання і для членів сім'ї військовослужбовця при здійсненні цим військовослужбовцями втечі, або перельоту за кордон.

Постановою ЦВК і СНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» в якості міри судової репресії за розкрадання вантажів на залізно-дорожньому і водному транспорті, колгоспного, кооперативного і іншого громадського майна передбачалася вища міра соціального захисту - розстріл з конфіскацією майна, із заміною при пом'якшувальній обставині на позбавлення волі на термін не нижче 10 років, також з конфіскацією майна. Амністія до засуджених не застосовувалася. Ст. 131 Конституції СРСР 1936 р. оголошувала цих осіб ворогами народу.

Ст. 133 Конституції встановлювала: «Зрада батьківщині: порушення присяги, перехід на сторону ворога, нанесення збитку військовій потужності держави, шпигунство - караються по усій строгості закону, як найтяжчий злочин» [4, с. 27].

Отже, ще в довоєнний період законодавець основним призначенням кримінальної відповідальності військовослужбовців визначав здійснення функції залякування.

У роки війни карально-страхітлива функція кримінальної відповідальності посилюється. Передусім, актуальним стало питання про невідворотність відплати, яка повинна досягнути німецько-фашистських загарбників і їх посібників, що лагодили злочини відносно населення і радянських військовополонених на окупованих територіях.

Наказом НКО № 0238 від 19 квітня 1943 р. військам був оголошений Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про заходи покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і для їх посібників».

У наказі, що датується тим же числом, відзначалося, що німецькі, італійські, румунські, угорські, фінські фашистські лиходії, викриті в здійсненні вбивств і катувань цивільного населення і полонених червоноармійців, а також шпигуни і зрадники Батьківщини з числа радянських громадян караються стратою через повішення. Посібники з місцевого населення, викриті в наданні сприяння лиходіям в здійсненні розправ і насильства над цивільним населенням і полоненими червоноармійцями, караються посланням в каторжні роботи на термін від 15 до 20 років.

Розгляд справ про названі злочини закон покладав на військово-польові суди, що утворюються при дивізіях діючої армії, у складі голови військового трибуналу дивізії (голова суду), начальника особливого відділу дивізії і заступника командира дивізії по політичній частині (члени суду) за участю прокурора дивізії.

Вироки військово-польового суду повинні були затверджуватися командиром дивізії і виконуватися негайно. Повішення засуджених до страти повинно було робитися публічно, а тіла повішених залишатися на шибениці впродовж декількох днів, щоб усі знали, яка відплата досягне всякого, хто вчинить насильство і розправу над населенням і хто зрадить свою Батьківщину.

Постановою ДКО від 17 вересня 1941 р. «Про загальне обов'язкове навчання військовій справі громадян СРСР» не встановлювалися санкції за порушення цього обов'язку. Проте, Пле-

нум Верховного суду СРСР 11 жовтня 1941 р. вказав, що особи, що ухиляються від обов'язкового військового навчання, підлягають відповідальності по ст. 68 УК РРФСР, який встановлював позбавлення волі строком до трьох років [6, с. 309].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 р. було визначено в якості складу злочину поширення у військовий час неправдивих чуток, що збуджують тривогу серед населення. Особи, винні в цьому діянні, каралися за вироком військового трибуналу позбавленням волі на термін від двох до п'яти років, якщо воно за своїм характером не спричинило за собою за законом тяжчого покарання.

Постановами Пленуму Верховного суду СРСР від 26 червня, 14 липня і 22 вересня 1941 р. злісне порушення правил і розпоряджень по місцевій протиповітряній обороні, ухилення від здачі радіоприймачів та призматичних біноклів каралися по ст. 59-6 УК РРФСР, як за відмову або ухилення від повинностей - позбавленням волі на термін не нижче шести місяців, з підвищенням, при особливо обтяжливих обставинах, аж до розстрілу з конфіскацією майна.

Наказ НКЮ ССРСР від 26 січня 1942 р. вказував, що особи, винні в псуванні зброї, боєприпасів, військового майна, а також в ухиленні від здачі іншого майна, перерахованого в постанові ДКО від 16 січня 1942 р. «Про здачу трофейного майна», підлягали штрафу до 3 000 крб. або позбавленню волі строком до шість місяців, а у разі злісного псування або злісного ухилення від здачі майна - по ст. 58-14 УК РРФСР, як за контрреволюційний саботаж, - позбавленням волі на термін не нижче одного року з конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням, при особливо обтяжливих обставинах, аж до розстрілу з конфіскацією майна.

Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 15 листопада 1943 р. встановлювалася відповідальність за розголошення військовослужбовцями державної таємниці без складу контрреволюційного злочину, а також за втрату секретних документів. Винні в цих діяннях посадовці каралися позбавленням волі на строк до п'яти років, а якщо їх дії спричинили або могли спричинити особливо тяжкі наслідки - позбавленням волі на строк до десяти років. Розголошення іншими особами відомостей, що свідомо є державною таємницею, каралося позбавленням волі на строк до трьох років.

Наказ Президії Верховної Ради СРСР від 2 травня 1943 р. встановлював відповідальність за незаконне нагородження орденами і медалями СРСР, нагрудними знаками, за привласнення орденів, медалей і нагрудних знаків, за передачу їх нагородженим іншим особам. Особи, що вчинили крадіжку одягу з прикріпленими до неї нагородами, а також особи, що виявили серед викрадених ними речей орден, медаль або нагрудний знак, і що присвоїли їх, притягувалися до відповідальності як за крадіжку, так і за привласнення нагород. За цим же указом в якості самостійного складу злочину передбачалося:

а) незаконне нагородження відповідним командувачем орденами, медалями і нагрудними знаками осіб, що не мали прямого відношення до армії і флоту як приватний вид зловживання владою (каралося позбавленням волі на термін від шести місяців до двох років);

б) халатність посадовця, відповідального за зберігання орденів, медалей і нагрудних знаків, в результаті якої допущено їх розкрадання (каралося позбавленням волі на термін від одного року до двох років);

в) привласнення собі ордену, медалі або нагрудного знаку (каралося позбавленням волі на термін від двох до трьох років) [7, с. 135].

Кримінальну відповідальність за «законами військового часу» (це поняття було введено п. 6 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан») встановлювали не лише закони СРСР і укази Президії Верховної Ради. У роки війни, коли надзвичайні обставини вимагали негайного реагування на бойову обстановку, що швидко міняється, широке поширення отримала практика підготовки і видання постанов і розпоряджень ДКО, ЦК ВКП (б), СНК СРСР, Верховного суду СРСР, а також відомчих нормативних актів у формі наказів і директив наркоматів оборони, юстиції і внутрішніх справ.

Особливе місце серед них займали постанови, накази і директиви, підписані І.В. Сталіном як Головою ДКО і СНК СРСР, Верховним Головнокомандувачем і Народним Комісаром Оборони. Вони підлягали беззаперечному і неухильному виконанню усіма військовими радами і усім особовим складом Збройних Сил під страхом суворого покарання.

Дія законів військового часу поширювалася не лише на ті місцевості, які були оголошені на воєнному стані Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. Судова практика вважала військовою обстановку, що склалася під час війни, усюди в країні, незалежно від близькості або віддаленості місця скоєння злочину від фронту [7, с. 63].

Саме з цих позицій суди підходили до розгляду будь-яких справ, у тому числі і тих, які збуджувалися відносно військовослужбовців, що знаходилися по пораненню або хворобі в короткострокових відпустках, або на лікуванні в тилових госпіталях.

Коли передбачалася відповідальність військовослужбовців за ті або інші злочини за законами військового часу, такі справи підлягали розгляду військовими трибуналами.

Згідно ст. 15 Дисциплінарного статуту Червоної Армії і відповідної статті Дисциплінарного статуту ВМФ віддання під суд військового трибуналу осіб середнього, старшого і вищого начальницького складу могло бути зроблене тільки з дозволу наркома оборони (наркома ВМФ). Передача справ слідчим органам відносно рядового і молодшого начальницького складу термінові і надстрокової служби затверджувалася командиром дивізії.

У військовий час, в цілях прискорення вирішення питань про передачу справ до суду відносно осіб офіцерського складу, достатнім було отримання дозволу від військової ради фронту (флоту), армії (флотилії) і навіть від командира з'єднання.

Справи між військовими трибуналами розподілялися за принципом «персональної осудності», тобто залежно від посадового положення підсудного. Трибунали при дивізіях і стрілецьких бригадах розглядали справи про злочини військовослужбовців, що обіймали посади до командира роти включно і прирівняних до нього по службовому стану осіб. Трибунали при корпусах розглядали справи офіцерів до командира батальйону включно і осіб, що відповідали йому, трибунали при арміях - до помічника командира полку і йому відповідних осіб, трибунали при фронтах, округах і окремих арміях - до командира не окремої бригади включно і йому відповідних осіб.

Справи про вищестоящих офіцерів і генералів, починаючи з командира окремої бригади, були осудні Військовій колегії Верховного суду СРСР. Окрім цих справ Військової колегії, як суду першої інстанції, були осудні справи про злочини, здійснені начальниками і іншими керівними працівниками центральних управлінь НКО і ПК ВМФ, Головного управління пограничних і внутрішніх військ НКВД. Військова колегія могла прийняти до свого виробництва будь-яку справу, осудну будь-якому військовому трибуналу, виходячи з його складності, політичної або громадської значущості [7, с. 203].

Військові трибунали приймали у своє виробництво справи після проведення слідчих дій, здійснених військовою прокуратурою, або дізнання, яке робилося за наказом командира частини (установи) при виявленні факту злочину або події під наглядом відповідного військового прокурора.

Необхідність посилення нагляду і керівництва виробництвом дізнання зросла після оголошення наказом НКО СССР від 12 листопада 1942 р. «Інструкції органам дізнання Червоної Армії». Інструкція надавала органам дізнання право виконання усіх процесуальних дій у справах, що не вимагали обов'язкового виробництва попереднього слідства, і самостійного закінчення розслідування з безпосереднім напрямом матеріалів дізнання військовому прокуророві.

Оскільки військові дізнавачі на фронті призначалися кожного разу спеціально для виробництва конкретного дізнання, багато хто з них не мав уявлення ні про порядок проведення усіх своїх дій, ні про правила складання необхідних процесуальних актів. Усе це вимагало від військових прокурорів надання професійної допомоги командуванню частин при виробництві практично кожного дізнання.

Таким чином, нормативно-правова база юридичної відповідальності військовослужбовців була сформована в довоєнний час. У роки війни вона она доповнювалася актами, що посилювали покарання у сфері державної безпеки, оборони країни і військової служби.

Список використаних джерел:

1. История государства и права России: Источники права. Юридические памятники XI - XX вв. М.: Манускрипт, 1995. 384 с.
2. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик (далее - СЗ СССР). М., 1927. № 12.
3. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. М.: Госполитиздат, 1944. С. 27
4. Известия. 1942. 28 января
5. «Партийным и советским организациям прифронтовых областей». Директива СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 29 июня 1941 г. // КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы 1917 - 1968. М.: Воениздат, 1969.
6. Советское право в период Великой Отечественной войны. Часть II. Уголовное право. Уголовный процесс / Под ред. И.Т. Голяко-ва. М.: Юриздат, 1948. 216 с.